

NOMA JANRINING VUJUDGA KELISHI VA TARAQQIYOTI

*Muminova Dilorom Davronovna,
Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi*

Kalit soʻzlar: noma, tadrijiy, epik, janr, epizm, sujet.

Noma janri (sheʼriy maktub shaklida yozilgan asar) ham shakliy jihatdan, ham mazmun jihatdan qadimiy boʻlib, uning namunalari bilan keyingi asrlarda yozilganlari oʻrtasida farq mavjud.

Noma janrida yozilgan qadimiy asarlardan biri ozarbayjonlik Avhadiddin Avhadiy (1274-1338)ning «Dahnoma»sidir. Mazkur asar 1306-1307-yillarda yozilgan, 525 baytdan iborat, muqaddima va oʻnta oshiqona maktublardan tashkil topgan. Bu maktublar oshiq va maʼshuqaning oʻzaro yozishmalaridan iborat boʻlib, ularda shoir ikki yoshning yurak toʻlqinlarini, iztiroblarini mahorat bilan tasvirlagan [Б.Валихўжаев, 1974].

Asarda qahramonlarning xatti-harakatlaridan koʻra, ularning ruhiy kechinmalarini ifoda etish yetakchilik qiladi. Shuning uchun ham Avhadiy oʻz asariga gʻazallarni kiritib, «Dahnoma»dagi ruhiy kechinmalarni yanada chuqurlashtiradi. Bu hol, xususan, oshiqning maʼshuqaga yozgan maktublarida va oshiq ruhiy dunyosining yoritilishida yorqinroq koʻrinadi. Shoir oshiqning oʻz sevgisiga sodiq ekanini:

Na yak dam dil chudomegardad az tu,

Na komi dil ravo megardad az tu [2],

maʼshuqaning sitamlariga qaramay, undan koʻngil uza olmasligini:

Tu xohi chavr kun, xohi malomat,

Ki mann tarkat nagoʻyam to qiyomat

deya tasvirlagan. Adabiyotshunos olim Gʻ.Begdeli aytganidek, Avhadiy maʼshuqa obrazini chizarkan, uni ojiza va itoatkor emas, balki oʻz erki va muhabbati yoʻlida kurashuvchi ayol sifatida tasvirlaydi [F.X. Бегдели, 1962].

Avhadiyning «Dahnoma»siga oʻxshash nomalar fors-tojik, oʻzbek va ozarbayjon adabiyotlarida ham maydonga keldi. Jumladan, Avhadiy hayotligi vaqtida, 1322-yilda (ayrim manbalarda 1331-yil) fors-

tojik shoirlaridan Xoja Imomiddin Faqeh Kirmoniy (vafoti 1371-1372) oʻzining «Muhabbatnoma» asarini yozdi. Gʻ.Begdeli oʻzining Avhadiyga bagʻishlangan monografiyasida bu ikki muallif nomlarining oʻxshash tomonlari toʻgʻrisida oʻz mulohazalarini bayon etgan. U Xoja Imomiddin Faqeh Kirmoniy «Muhabbatnoma»sidan keyin ozarbayjon shoiri Xatoyning «Dahnoma»si yozilgunga qadar (XVI asr) boʻlgan davr oʻrtasida yaratilgan nomalar haqida, afsuski, hech narsa demaydi. Vaholanki, xuddi ana shu davrda – XIV va XV asrlarda, fors-tojik adabiyotida ham, oʻzbek adabiyoti tarixida ham shunday tipdagi nomalar maydonga kelib, keng taraqqiy etdi. Bu jihatdan shoir Xoja Imomiddin Kirmoniyning «Muhabbatnoma», XIV-XV asrlarda yashagan Shamsiddin Muhammad Kotibiyning «Si noma», oʻzbek adabiyoti namoyandalari Xorazmiyning «Muhabbatnoma», Xoʻjandiyning «Latofatnoma», Amiriyning «Dahnoma» kabi asarlari diqqatga sazovordir.

Oʻzbek mumtoz adabiyotida bu janrning ilk namunasini shoir Xorazmiy yaratdi. Uning 1353-yilda yaratilgan «Muhabbatnoma» asari oʻzbek dunyoviy adabiyotining ishq-sevgisini sharaflagan ilk yirik asarlardan biri boʻlib, unda oshiqning maʼshuqaga boʻlgan otashin sevgisi, uning bu yoʻlda chekkan iztiroblari tasviridan iborat.

«Muhabbatnoma» turli sheʼriy janrlarni – noma, masnaviy, gʻazal, qitʼa, soqiynoma, fard kabi janrlarni oʻz ichiga olgan. Biroq undagi yetakchi janr nomadir. Noma masnaviy usulida qofiyalanadi:

Soching bir torina bir hur etmas,

Yuzungni nurina ming nur etmas.

Agar bersa suyurgʻab Haq taolo,

Kerakmas sensizin firdavsi aʼlo

[Муборак мактублар, 1987].

Keyingi davrlarda noma janri mazmun va janr jihatidan takomillasha bordi. Bunday o'zgarish Xorazmiy asarida, xususan, XIV asrning oxiri va XV-XVI asrlarda fors-tojik, o'zbek va ozarbayjon adabiyotlarida yaratilgan nomalarda ko'zga tashlanib turadi. Bu o'rinda shuni ham ta'kidlash kerakki, bu davrda nomachilikda ikki uslub – biri Avhadiy va Xorazmiylar uslubi, ya'ni lirik planda yozilgan nomalar (masalan, Xo'jandiyning «Latofatnoma», Sayid Ahmad ibn Mironshohning «Taashshuqnoma») hamda liro-epik xarakterga ega bo'lgan nomalar (Amiriyning «Dahnoma», Xatoiyning «Dahnoma»lari) maydonga keldi.

Amiriyning «Dahnoma»si 1429-1430-yillar (hijriy 833-yil) da Shohruhning o'g'li ma'rifatparvar Boysung'ur Mirzoga bag'ishlab yozilgan. Muallif oshiq va ma'shuqa nomalarini bir sujet chizig'ishga kiritib, ikki yoshning ichki kechinmalarini tasvirlaydi. Bundan tashqari asarda lirik tasvir bilan epik tasvir o'zaro qorishib ketib, yangi xarakterdagi noma yuzaga keladi. «Dahnoma»da keltirilgan nomalar ma'lum ma'noda oshiq uchun ham, mahbuba uchun ham sinov vositasiga aylanadi. Bu nomalar orqali ular o'rtasidagi sadoqat va samimiyat ifodalanadi. Mahbuba oshiqning nomalari orqali uning samimiyatiga ishongach, ko'rishishga rozilik beradi. Xorazmiy «Muhabbatnoma»sidagi nomalar faqat oshiqning ma'shuqaga yozgan she'riy maktublari xarakterini olib, oshiqning kayfiyati va ishq yo'lidagi kuyishlariga ma'shuqa munosabati ko'rsatilmagan bo'lsa, Amiriy «Dahnoma»sida Avhadiyda bo'lgani kabi ma'shuqaning oshiqqa bo'lgan munosabati hayajon bilan bayon etiladi. Shu jihatdan qaraganda Amiriy o'zining «Dahnoma»sida lirik tasvirda Xorazmiy «Muhabbatnoma»sidan ilhomlansa, epik tasvirni kuchaytirishda Avhadiy an'anasini davom ettirib, o'ziga xos asar yaratadi.

XVI asr ozarbayjon shoiri Xatoiyning «Dahnoma»sida bu an'ananing davom ettirilganini ko'ramiz. Xatoiy Shoh Ismoil Safaviyning (1486-1524) adabiy taxallusi bo'lib, u birqancha asarlar yozgan. Professor Hamid Arasli Xatoiyning hayoti va faoliyatini

batafsil yoritib, uning «Dahnoma»sini nashr ettirgan.

Xatoiyning «Dahnoma»si Hamid Arasli qayd etganidek, ozarbayjon adabiyoti tarixidagi ilk masnaviylardandir. U ozarbayjon tilida yozilgan bo'lib, XVI asr boshlaridagi til xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur asarning maydonga kelishida XV asrning ikkinchi yarmida Hirotidagi adabiy harakatning, o'sha davrdagi o'zbek adabiyoti vakillari ijodining ma'lum ta'siri borligini ta'kidlamoqchimiz. Chunki unda til va tasvir xususiyatlari jihatidan Amiriy, Navoiy va shu kabi o'zbek shoirlari asarlari ta'sirini eslatuvchi faktlar mavjud. Masalan, Navoiy asarlarida ko'p ishlatiladigan mag'bun, dastgir, rafiqliq, infiol, malol, giryon-u hazor sina biryon, nag'ma og'oz etmak, kofura qorushdi mashk-u anbar kabi so'z va iboralardan tashqari Alisher Navoiy asarlaridagi baytlarga o'xshash misralar ham ko'zga tashlanadi. Masalan, Alisher Navoiy o'zining «Layli va Majnun» dostonida Navfal haqida shunday yozadi:

Navfal dag'i ishq ko'rgan erdi.

G'am dashti aro yugurgan erdi.

Xatoiy o'zining «Dahnoma»sidagi bog'bon haqida shunday yozadi:

Bir ol dæxi ashig ulmish imish,

Eshgin hunerini bilmish emish

[Б.Валихўжаев, 1974].

Xatoiy asarida bunday holning bo'lishi bejiz emas. Chunki u shoh sifatida yurishlar qilgan vaqtda 1510-1511-yillar orasida Hirot, Marv va Balx shaharlari bilan birga Xurosonni ham o'z territoriyasiga qo'shib olgan edi. Ma'lumki, bundan oldin, ya'ni Xatoiy - Ismoil Safaviyning yurishlaridan 10-12 yil ilgari bu joylarda, xususan, Hirotida Alisher Navoiy boshchilik qilgan kuchli adabiy muhit mavjud edi. Shoh Ismoil Safaviy Hirotga kelganida bu muhitning shuhrati, ovozi hali so'nmagandi, balki keng tarqalgandi. Shu bilan bir qatorda, 1508-1509-yillar (hijriy 914-yil) da hirotlik kotib mashhur o'zbek shoirlari Xorazmiy, Xo'jandiy, Lutfiy, Navoiy, Amiriy, Haydar Xorazmiy va boshqalarning doston, noma va munozaralarini go'zal nastaliq xati bilan bir bayoz qilib ko'chirgan edi [Britaniya muzeyida A 7914 inventar].

O'n to'rt kitobdan iborat bo'lgan mazkur bayozning Xatoiyga ma'lum bo'lmasligi mumkin emas. U ehtimol shu kitobni ham mutolaa qilgandir. Shu sabab Xatoiy asarida o'zbek adabiyotida, jumladan, Amiriy «Dahnoma»sining ta'siri, bizningcha, shak-shubhasiz. Bu ta'sir, avvalo, nomada epizmning kuchayishida, qahramonlarning ruhiy holatini bayon etishda muhim o'rin egallagani sezilib turadi. O'zbek shoiri Amiriy «Dahnoma»ni yozayotganda Avhadiy va Xorazmiy nomachiligi an'anasiga ijodiy yondashganidek, ozarbayjonlik Xatoiy ham Amiriy «Dahnoma»si an'alariga ijodiy yondashib, nomachilikning yanada mukammallashtiruviga o'z hissasini qo'shgan. Bu hol eng avvalo shunda ko'rinadiki, Xatoiy «Dahnoma»sini ishq dardiga yo'liqmagan odamning tushida go'zal ma'shuqani ko'rib, unga oshiq bo'lib qolishidan boshlaydi. So'ngra oshiq mahbusining daragini hotifdan eshitib, parilar bog'iga boradi, u yerda mahbusining dugonalari bilan o'tirganini ko'rib qoladi. Shu vaqt bog'bon yetib kelib, uning kimligini bilgach, mahbusaga erishish uchun Saboni axtarib topishni maslahat beradi. Oshiq Saboni axtara boshlaydi. Nihoyat uni topib, o'z ahvolini bildirgach, Sabo unga yordam berajagini, buning uchun u ma'shuqaga noma yozishi kerakligini aytadi. Oshiq noma yozgach, Sabo ertalab uni ma'shuqa oldiga olib boradi. Boqqa yetgach, bog'bonni uchratadi, u Saboning kelganini ma'shuqaga bildirib, nomani ham beradi. Ma'shuqa nomani olib achchig'lanadi va uni yirtadi. Bog'bon va Saboni esa koyiydi, oshiqning unga munosib emasligini yetkazishni Saboga topshiradi. Sabo oshiq yoniga g'amgin kelib, voqeani bayon etadi. Oshiq unga minnatdorchilik izhor etadi va yana nomasini yetkazishni iltimos qiladi. Ma'shuqa nomani olib, yana oshiqqa parvo qilmaydi. Saboni esa bandga solib qo'yadi. So'ng oshiq yana noma yozib, uni o'zi yuboradi. Ma'shuqa nomani olib

oshiqni koyiydi va unga javob yozadi. Shunday qilib, oshiq o'z ma'shuqasiga uch marta noma yuboradi. Nihoyat ma'shuqa uchinchi marta noma olganidan keyin ko'ngli yumshab, oshiq ahvolini so'ray boshlaydi. Saboni ozod qiladi, oshiq bilan ko'rishishga rozilik beradi. Sabo xursandlik va minnatdorlik bayon qilingan nomani ma'shuqaga olib boradi. So'ng ular uchrashadi va visol damining egzu kayfiyatlari bilan yashashadi. Shundan so'ng mahbuba o'zidan yodgor qoldirib ketadi va bu bilan asar tugallanadi. Ko'rinadiki, Xatoiy «Dahnoma»sida epizm kuchaygan bo'lib, unga Sabo, bog'bon obrazlari kiritiladi va ular ijodiy fazilatlar egasi sifatida tasvirlanadi.

Xulosa qilib aytganda she'riy maktub – noma janri, avvalo, lirik xarakterga ega bo'lsa, keyinchalik unda epizm kuchayib, ishqiy-romantik doston darajasiga, aniq sujet chizig'i, obrazlar sistemasi va ularning o'zaro munosabati mavjud bo'lgan asar darajasiga ko'tariladi. Nomalarning mukammallashtiruviga ozarbayjon va o'zbek adabiyoti vakillarining xizmati katta. Chunki ozarbayjon adabiyotining yirik namoyandasi Avhadiy «Dahnoma»sining an'anasini o'zbek shoiri Amiriy tomonidan rivojlantirilganday, o'zbek shoiri Amiriy «Dahnoma»sidagi xususiyatlar ozarbayjonlik Xatoiy tomonidan yanada mukammallashtirildi. Filologiya fanlari doktori A.Rustamov Amiriy va Fuzuliy asarlari («Bang va Chog'ir orasida munozara», «Bang-u boda») o'rtasidagi aloqa va munosabat haqida muhim fikrlar bayon etgan bo'lsa-da, bu ikki shoir o'rtasidagi ijodiy hamkorlik to'g'risida nima uchundir so'z yuritmaydi. Bunday hol G.Begdelining «Avhadiy» monografiyasida ham seziladi. Vaholanki, adabiy aloqalar ozarbayjon va o'zbek adabiyotlari o'rtasidagi ijodiy hamkorlik tarixini yanada yoritadi va uning yangi-yangi sahifalarini ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. - Тошкент, Фан, 1974. 13 – 18 б.
2. Фулом Хусен Бегдели. Авхадий. Баку, 1962. 92 - 104 б.

3. Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 17.

4. Britaniya muzeyida A 7914 inventari bilan saqlanadi. Asar shu bayozning 227 b – 272 a varaqlarida joylashgan.

***Muminova D. Forming and development of the genre letter writing.** The article gives a brief overview of the formation and development of the noma (message) genre. It is also analyzes important poetic aspects of the traditions of epistolary genre in Persian-Tajik, Uzbek and Azerbaijani poetry.*

***Муминова Д. Происхождение и развитие эпистолярного жанра в поэзии.** В статье дается краткий обзор становления и развития жанра «нома» (послание). В ней также анализируются важные поэтические аспекты традиций эпистолярного жанра в персидско – таджикской, узбекской и азербейджанской поэзии.*